

HUSITSKÉ SKLADBY BUDYŠÍNSKÉHO RUKOPISU A FUNKČNÍ VZTAHY V NICH

JIRÍ DAÑHELKA

Soubor tzv. Husitských skladeb, které jsou zapsány v rukopise Městské a krajské knihovny v Budyšině 8⁰ č. 4, a spolu s ním i předlohy skladyby latinské, které v tomto rukopise zapsány nejsou,¹ skrývají v sobě celou škálu problémů. Z nich dosud nejvíce pozornosti k sobě strhávala otázka autorská. Avšak tento problém není jediný nejasný, který by bylo třeba objasnit, a snad to ani není problém nejdůležitější. Není možno zamezit pokusy — ani když jsou zřejmě předčasné — o řešení autorské otázky, kdo je autorem všech těchto krásných básnických skladeb, ale čistota vědeckého postupu vyžaduje vyřešit nejdříve otázky jiné, které mohou pro řešení autorské otázky připravit cestu, totiž jak a proč skladyby a jejich jednotlivé vrstvy vznikaly, jaké jsou mezi nimi vztahy a kolik osob se musilo nebo mohlo na nich podílet. Za nezákladnější je nutno považovat otázku, co je to vlastně ten soubor skladeb a jaké jsou mezi jednotlivými skladbami vztahy. Na tuto otázku nelze odpovědět, nebude-li současně zkoumána otázka, jakou funkci všechny zkoumané skladyby plnily nebo měly plnit v soudobém životě.

Má-li se vysledovat vzájemný vztah skladeb Budyšinského rukopisu i jejich latinských předloh se zřetelem k jejich funkci, je třeba vycházet z údajů o době vzniku těchto skladeb a ze situace, za které vznikly. Je tedy důležitá otázka jejich datování. Přijímáme-li mínění, že české prozaické skladyby jsou překladem latinských invektiv, dochovaných mimo budyšinský sborník (v mém vydání jsou otištěny jako příloha), a víme-li nebo spíše tušíme-li, že veršovaná Žaloba a veršovaný Porok jsou upraveny na základě verze prozaické (zatím není jasné, zda české či latinské), pak datováním první latinské invektivy Audite celi máme stanovený terminus a quo. Jestliže české skladyby vznikaly tak, jak za sebou následují ve sborníku, v němž jsou zapsány, a jak se také v nich odrážejí jednotlivé za sebou jdoucí události, pak datováním poslední skladyby, Hádání Prahy s Kutnou Horou, je dán terminus ad quem.

První latinská invektiva Audite, celi je datována, vznikla 20. července 1420, tj. šest dní po vítězné bitvě na Vítkově hoře. Je to literární ohlas tohoto vítězství. Je to projev na jedné straně sebevědomí vítězné strany,

¹ Celý komplex těchto skladeb byl zpřístupněn r. 1952 mou edicí v Památkách staré literatury české.

na druhé straně naděje, že po ztroskotání kruciáty bude možno jednat o další pokojný vývoj poměrů. Je to objasnění a do jisté míry i nabídka okolnímu světu, nepochybně zklamanému vojenským neúspěchem Zikmundovým, je to objasnění, proč pro Čechy Zikmund nebyl a není přijatelným uchazečem o královský trůn, je to vpravdě informace o vlastní příčině války, která může být odstraněna a o jejíž odstranění mohla stát i druhá strana. Čechy ústy personifikované Koruny českého království tu hájí svou hrdost, své pojetí cti, statečnosti a poctivého jednání, mravní hodnoty tak odlišné od pojetí Zikmundova. Nabídka je to v tom smyslu, že veškerá vina za vývoj událostí je tu vložena na Zikmunda; jeho náprava („*Quem si digne castigatum emendaveris, da mihi, queso, ancille tue, in maritum et gubernatorem fidelem [...]*“) nebo jeho odstranění („*Quodsi nosti incurabilem, dele illum de terra vivencium [...]*“) — na obějí mohla mít vliv nedávná porážka („*Ac per hoc totus mundus cognoscat, quam discriminosum sit tue omnipotenti virtuti resistere et contra stimulum tue rectitudinis calcitrare*“) — by mohlo být příčinou změny postoje ostatního světa k Čechům a tím změnou v dosavadním vývoji událostí („*et convertantur universi ad tue legis observanciam salutarem, a qua nunc senescentis mundi caduca cupiditate retracti dampnabiliter recesserunt*“). Ze závěru invektivy, v úryvcích zde citovaného, je dobře vidět, že invektiva není adresována bohu, nýbrž skrze boha, jenž je tu stejným symbolem jako žalující Koruna, je adresována všemu světu. Svět má být přesvědčen o spravedlivosti české věci.

Druhá invektiva *Nuper coram* není datována přímo, aspoň dnes známé opisy ji nedatují, ale můžeme ji datovat podle jejího obsahu. Přímou se hlásí k první invektivě, která prý byla vytvořena „nedávno“ (*nuper*). Navazuje na ni, ale už není adresována bohu a skrze boha světu, nýbrž přímo Zikmundovi. I to je ovšem umělecky, rétoricky záměrné — středem pozornosti je opět Zikmund, ale je tu oslovován přímo, a to proto, že výtky, které se mu nově činí, dotýkají se především události nejčerstvější, jsou — v chvíli sepsání — nanejvýš aktuální, osobní. Proměna symbolického adresáta je motivována psychologicky, je jí užito k bezprostřednějšímu zapůsobení uměleckou formou na skutečného adresáta — a ten je též jako u invektivy první. Středem nových výtek je Zikmundova fraškovitá korunovace na pražském hradě, husity neobsazeném, která se konala 28. července 1420. Invektiva musila vzniknout bezprostředně poté, a to nejen jako výraz rozhořčení nad touto „korunovační komedií“, ale především jako informace světu o bezprávnosti, násilnosti a neplatnosti korunovačního aktu („*Luculenta est racione probatum, quam temere, quam enormiter, quam inique mei decoris diadema nomenque regium usurpasti eandemque coronacionem cassam, irritam nullam, nullius roboris, nullius quoque fore momenti*“). Ona právě měla informovat o tom, že Čechy a český národ s touto komedií nemají nic společného. Je to vlastně jen další, nejčerstvější příspěvek k „zločinům“, nepřijatelným činům Zikmundovým, vypočítaným v invektivě první; docela dobře by tato druhá invektiva mohla být vložena do první před její závěr. Sama nemá vlastního nového závěru, jen obměňuje myšlenku o kacířnosti v závěru první invektivy („*in animo supradicta diligenti meditatione revolve ac revoluta in te ipsum more corripientis retorque penitenciamque age in cinere et*

favilla, si forte tui velit misereri Deus [...] teque in culmen erigat, a quo dinosceris ipsius animadversione deiectus [...]“). Stejně jako u první je i u této druhé invektivy jejím smyslem a posláním správná a působivá informace světa o poměrech českých. Vzhledem k požadavku působivosti je volena rétorická, umělecká forma projevu.

Zčeštění těchto invektiv, vlastně této rozložené, rozdvojené invektivy, nemělo-li být jen záležitostí formální, musilo vyvodit důsledky z toho, že se změnil adresát projevu. Čechy, jimž jedině mohl být český projev adresován, nebylo třeba informovat o událostech a o jejich smyslu. Tyto události bezprostředně prožívali, ať patřili k tomu táboru nebo k onomu. V českém prostředí však bylo třeba agitace, ať již k posilování a upevnování vlastního tábora husitského, k stmelování široké revoluční koalice, či k přesvědčování váhavců a k zviklávání příslušníků tábora nepřátelského, k rozleptávání české protihusitské opozice. K agitacním účelům bylo potřeba podstatných úprav obsahu a s nimi ruku v ruce šly i změny formy. Konečný výsledek těchto změn jsou veršovaná Žaloba a veršovaný Porok. Je to konečný člen vývojové řady, jejímž prvním členem jsou prozaické invektivy latinské. Prozaické české paralely latinských invektiv jsou článkem prostředním a prostředkujícím. Ony beze změny formy a jen s menšími změnami obsahovými – v rámci překladu – vytvořily materiálový a ideový podklad k nově adresovanému a agitacně působivému zpracování veršovanému. Při těchto proměnách všem skladbám a všem jejich verzím zůstávalo jedno společné: je to zanícený přístup k věci, patos podání věci. On je podstatou, podkladem vysoké uměleckosti od prvního řádku původní verze až do posledního verše verze výsledné. Je příznačný i pro onen prostředkující článek české verze prozaické, a umělecká hodnota této verze brání nazývat ji pomocnou, i když ve skutečnosti to pomocná verze je. Pozornosti nesmí také ujít, že v české verzi veršované jakožto verzi konečné je teprve dovršen proces osamostatňování dvou skladeb. U latinských invektiv jsme mohli uvažovat o tom, že druhá invektiva by vlastně mohla tvořit součást první – totéž se týká i prozaické verze české. V české verzi veršované stojí však už vedle sebe dva samostatné celky: vedle žaloby k bohu na Zikmunda stojí zcela samostatná domluva některým českým pánům za to, že jsou ochotni Zikmunda uznat. Žalobě je pak ve veršované verzi dodáno nové zakončení, nová pointa: volání o vysvobození od zločinů Zikmundových je převedeno na obecné problémy. Je vyslovena potřeba odstranit ze života to, co do něho vnesl Kostnický koncil jakožto projev vrcholného úpadku soudobé církve, je vyslovena potřeba zbavit se pýchy a zpučnosti, slepé důvěry v moc a sílu a ošvovit si opravdovou křesťanskou pokoru. Pokud jde o Porok, není u něho proměna jen v tom, že se z původní intimní rozmluvy české Koruny se Zikmundem o korunovační komedii stala velmi trpká domluva českému panstvu pro tuto komedii. Proměna je také v tom, že této domluvě je dodán její vlastní závěr: dalimilovská apoteóza svébytnosti národního života a známá prognóza mírového života po zajištění této svébytnosti.

K tomuto řešení vztahů a funkcí jednotlivých verzí protizikmundovských skladeb zbývá ještě dodat, kdy asi jednotlivé skladby mohly vzniknout. Ukázali jsme, kdy vznikly latinské invektivy, první 20. července

a druhá těsně po 28. červenci 1420. Ty jsou přímo nebo nepřímo datovány. Datováno je vlastně také Hádání Prahy s Kutnou Horou:

- (1) Toto písmo jest popsáno,
když jest bylo počítáno
po úrodu Krista Pána,
jemuž buď čest vždycky dána,
5 čtrnáctě set a dvadceť,
když lid prazský, chtě ctně mieti,
Vyšehrad jest oblehl mocí
a tak ležal ve dne v noci
před tlem snažně Vyšehradem,
10 jehož dobyl pravým hladem
v sedmi nemál tak nedělech,
v nichžto, když já v tůhách seděch,
složil sem to krátké čtenie
dobrým lidem na utešenie.

Vyšehradu bylo dobyto 1. listopadu 1420, od 15. září jej Pražané obléhali. V té době vytáhl Zikmund z Kutné Hory a soustřeďoval vojsko u Berouna; zřejmě se schylovalo k velké bitvě. Za té situace bylo třeba agitace ve vlastních i nepřátelských řadách. Za té situace bylo třeba znovu přesvědčit Pražany a celé husitské vojsko v Praze, že bude znovu musit bojovat a že bude bojovat za spravedlivou věc. V té době byla také nepochybně vytvořena nová díla agitační, jak autor říká „utešenie“. Nebylo to ovšem Hádání. Citovaná autorova slova nesmíme totiž brát doslovně. Kdyby byl autor složil Hádání opravdu v sedmi týdnech při obléhání Vyšehradu, byl by pak musil úvodní verše vepsat před vlastní počátek hotové skladby (v. 25n.) až dodatečně. Skladatel však neříká, že skládal Hádání. Říká pouze, že skládal „krátké čtenie“. Atribut „krátké“ můžeme brát za eufemismus, který souvisí s následujícím *captatio benevolentiae*:

- 15 Protož, jest-li co dobrého
v tom skládání, Boha ctného
z toho chvalte, neb od něho
piyne jakti z kmene svého
všecko dobré. Pakli scestné
20 shledáte neb nedospělé,
mé přiřište nevtipnosti,
chvíli krátké, nesnažnosti,
neb tu trojí žáci vadu
nedospělost v písmě kladú.

Bereme-li atribut „krátké“ aspoň trochu doslova — a to je jistě nutné, musí být „krátkým čtením“ míněno něco jiného, nejspíše veršovaná Žaloba nebo veršovaný Porok, anebo obojí. Ovšem i Hádání je ve vztahu k uvedené době. Vznikla tehdy nepochybně jeho idea, vznikl snad jeho koncept, ovšem ještě nepropracovaný, snad ani nepsaný, ale rozhodně po mém soudu Hádání v době od 15. září do 1. listopadu nebylo vypracováno v té podobě, kterou známe z Budyšínského rukopisu. Vadí tomu nejen vložení vlastně závěru do úvodu, ale není to ani pravdě podobné z jiného důvodu. Hádání není totiž pravou agitační skladbou. Je to skutečně veršovaný traktát, spíš zaměření a poslání propagačního než agitačního. Lze se docela dobře domnívat, že vznikl těsně po vítězství vyšehradském jako

básnická propagační oslava vítězné myšlenky. Propagační charakter skladby je do značné míry dán blízkostí a přímým vztahem k oběma veršovaným agitačním skladbám od téhož básníka, vzniklým v době přípravy vyšehradské bitvy na podkladě české verze prozaických protizikmundovských invektiv. Úvodní verše Hádání se tedy vztahují nejen k Hádání, ale i k veršované Žalobě a veršovanému Poroku, k skladbám to, s nimiž v Budyšínském rukopise zřejmě netvoří jeden celek jen náhodou. Je s nimi spojeno ideovým postojem, vlasteneckým a stranickým patosem, podmínkami vzniku i osobou autorovou.

Prvních čtyřiařicet veršů Hádání tvoří most mezi oběma sourodými sice, ale přece jen posláním odlišnými a dobou vzniku poněkud od sebe odtrženými skladbami veršované části budyšínského sborníku. I dvojitelnost tohoto spojovacího článku svědčí pro jeho pozdější původ. Jeho druhá část, v. 15–24, to je teprv vlastní úvod, to je v středověkých skladbách obvyklá a poetickými příručkami běžně předpisovaná omluva neumělosti, *captatio benevolentiae*, většinou víc formální než upřímná. I ona se vztahuje k oběma částem, k Hádání i k veršovaným invektivám. Je to jakoby dodatečné přihlášení hotových skladeb k literární (formální) konvenci. Skladatel, který v době vzniku agitačních skladeb (veršované Žaloby a veršovaného Poroku) na žádné formálnosti nemyslel a ani neměl čas myslit, přidal tuto formuli dodatečně. Formálně však souvisí s Hádáním těsněji než čtrnáct veršů začátečních, v kterých je obsažen údaj o době vzniku skladby nebo skladeb. Toto čtrnáctiverší nemá však charakter úvodu, obsahuje vlastně básnický stylizovanou formuli obvykle závěrovou, explicitní. Je však vloženo do úvodu na samý jeho začátek, a to zřejmě dodatečně, při pořádání sborníku, protože tam se dostalo do přímého sousedství skladeb, k nimž se také a nejspíše vztahuje.

Že Hádání bylo vypracováno po bitvě vyšehradské, po dramatickém sedmítýdenním obléhání Vyšehradu, tomu může nasvědčovat ještě jedna věc: jeho literární forma. U obou veršovaných invektiv, přestože jde o dvojnásobné alegorie, je nápadná jejich bezprostřednost. Alegorizování řečníka personifikovanou českou Korunou mají obě tyto skladby společné se svými předlohami, s latinskými a českými prozaickými invektivami. Osoba adresáta projevu, skrze něhož se vyslovené myšlenky sdělují široké české obci, je v druhé skladbě, jak ukázáno, posunuta. V obou případech však jde o projevy, mající jako v předlohách podobu apologie, řeči — ovšem veršované. Lze uvažovat o navázání na tradici veršovaných kázání, ovšem povědomí o souvislosti s touto formou je stlačeno na nejmenší míru aktuálním obsahem, stejně jako povědomí umělosti veršové stavby, jak ukázal Jakobson,² je potlačeno zostřením stopovosti a tím deklamačního rázu verše. V Hádání autor sáhl po umělejší formě — po formě sporu nebo sváru, v české literatuře 14. století několikrát s úspěchem uplatněné. Že podoba sporu je jen formální záležitost, je vidět také z číselného poměru veršů, které jsou věnovány jednotlivým stranám: proti 432 veršům, které pronáší Kutná Hora obviňujíc husity, stojí 2352 veršů, jimiž Praha hájí husitský program. Tento nepoměr není jen číselný. Nejde totiž o spor, disputaci, hádání před tribunálem, nýbrž vlastně o obhajobu jedné strany,

² *Úvahy o básnictví doby husitské*, Slovo a slovesnost 2, 1936, str. 21.

pražské, tj. husitské, a přitom druhá strana jen přihrává, co je třeba hájit. V této až nápadné jednostrannosti je také příčina propagačního rázu skladby. Můžeme tedy říci, že obhajoba husitského programu je tu oděna do roucha, vtělena do formy sporu. Tím celá skladba dosáhla proti veršovaným invektivám větší umělosti, ale tím na druhé straně ztratila jejich bezprostřednost, tím získala spíše ráz propagační a byl v ní potlačen ráz agitační. To ukazuje, že Hádání vzniklo už za situace poněkud jiné než veršované invektivy, za situace o něco volnější, kdy už bezprostřednost mohla být vystřídána umělostí, kdy už byl čas na kompoziční propracování. Za takové volnější situace mohl pak vzniknout i onen dvojsměrý úvod a být při pořádání sborníku upotřeben se zaměřením na všechny skladby básníkem v té době složené.

Tak vlastně Hádání v Prahy s Kutnou Horou uzavírá vývojový kruh. Odklonem od agitačnosti, příznačné pro veršovanou verzi Žaloby a Poroku, a příklonem k propagačnosti se Hádání přibližuje svou funkcí původní latinské verzi Žaloby a Poroku, popřípadě její české variantě. Jde však o přiblížení, nikoli o splynutí funkcí. To je dáno rozdílností adresáta projevu a výrazem toho je zachovaná veršovaná forma. I ona ukazuje, jak umělecký patos přerostl v služebnost myšlenky a společnosti.

Při té příležitosti konečně je třeba řešit otázku soupisu národů a zemí, odkud byla sebrána celá křížová výprava proti Čechům. Je to 53 řádků, z nichž jen prvních 18 lze nazvat verši. Obsahem veršů je vyjádření podivu nad obležením Prahy, které po víc než čtyřech nedělích skončilo fiaskem, jež je připomenuto jako zázrak s pomocí hadů, ještěřů, žab, much atd. Pak následuje 35 řádků, které mají sice přibližnou podobu veršů, ale verše to nejsou: nemají ani prozodické vlastnosti, ani rým. Vzhledem k tomu je asi Jungmann³ zařadil mezi prózu. Je to výpočet národů i jednotlivců, kteří se zúčastnili obležení Prahy. Umístění mezi prozaickou a skutečně veršovanou částí sborníku není jistě náhodné. Básník, který se chystal k zveršování Žaloby a Poroku, volně zveršoval nejprve část Poroku (ř. 217–235), tu část, která ho nejvíce plnila obdivem (odolání přesele) a která mu tak dávala odůvodněnou víru v další vítězství — k jeho zajištění chtěl přispět. Že ho toto místo zaujalo, o tom svědčí i ta okolnost, že je rozšířil i při překládání prozaické verze; výpočet národů je v české verzi rozhojnen velmi podstatně proti verzi latinské (Nuper coram ř. 162 až 189) a celé místo je podstatně rozšířeno. Srovnání obou textů, latinského a českého, ukazuje, kolik je tu nejen rozdílů, ale také důležitých styčných bodů. Je nápadné, že právě toto volně zpracované místo latinské verze při překladu do češtiny je dále volně tlumočeno ve verších. Privádí to nutně k myšlence, že překladatel do češtiny a autor veršované verze je táž osoba. Shoda míst ukazuje na to, že autor k veršování přistoupil brzy, jistě bezprostředně po přeložení latinské invektivy do češtiny. Tohoto místa pak v svých veršovaných skladbách už jako celku neužil. Lze tu tedy vidět část procesu, který se odehrával na sklonku léta a na podzim roku 1420 v autoru skladeb Budyšínského rukopisu: zčešťování latinského textu prostředkovalo převtělení látky latinských protizikmundovských invektiv do nové formy s novou aktuální funkcí. Dosud přehlížených 53 řádek popisu

³ *Historie literatury české*, str. 62.

krajin, vlastí a zemí... dokumentuje plynulost a vervnost tohoto procesu a znovu také potvrzuje přechodovost české prozaické verze překladové.

Lze-li přijmout tyto myšlenky, lze také uvažovat o datování českého prozaického překladu. Překlad invektivy Audite, celi, tj. první skladby Budyšínského rukopisu je datován: „Dán i psán leta narozenie tvého, najmilejší Pane, tisícieho čtrstého dvacátého, den dvacátý měsiece črvna.“ To je ovšem datum vzniku latinské skladby předlohové. Je to překlad se zkrácením celé datační formule předlohy, resp. s jejím přizpůsobením listinným formulím toho druhu. Je tedy udán den vzniku skladby předlohové, nikoli jejího překladu. Překlad vznikl někdy mezi latinskou verzí a českou verzí veršovanou, asi rovněž v období obléhání Vyšehradu, tj. mezi 15. září a 1. listopadem. Vyplyvají z toho dvě otázky. Za první, že všechny české skladby by pak vznikly v rozmezí šesti, nanejvýše osmi týdnů — pak by byla nanejvýš aktuální domněnka, že všechny české skladby jsou dílem jednoho autora, který si také překladem latinských invektiv vytvořil odrazový můstek (po stránce ideové, obsahové i umělecké) své samostatné činnosti. Za druhé český prozaický překlad by byl časově bliž vzniku veršované verze Žaloby a Poroku než latinským předlohám. Je otázka, zda odstup překladu od originálu nezanedbal stopy na překladu. Domyšlením těchto problémů vzniká konečně otázka třetí: kdyby totiž všechny skladby, o kterých zde mluvíme, byly dílem jednoho autora — lhostejno, zda je to Vavřinec z Březové, jak se o tom často uvažuje (Bartoš, Urbánek), či někdo jiný — zda by autor latinských skladeb, chtěl látku svých skladeb využít k dalšímu účelu v změněné formě, potřeboval pomocného prostředku — českého překladu prozaického. Tak úvaha o funkci skladeb Budyšínského rukopisu otvírá další výhledy a problémy, které sice překračují její hranice, ale které přitom otvírají naději, že bude objasněn úplný komplex otázek, spojených se vznikem těchto překrásných skladeb českého básnického umění 15. století a nakonec snad i s otázkou jejich autora.

DIE HUSSITISCHEN DICHTUNGEN DER BAUTZENER HANDSCHRIFT UND IHRE FUNKTION

In vorgehender Abhandlung werden die im Jahre 1952 zum erstenmal herausgegebenen hussitischen Dichtungen einschliesslich ihrer lateinischen Vorlagen vom Standpunkt ihrer gesellschaftlichen Funktion wertschätzt. Den beiden lateinischen prosaischen Invektiven aus dem Jahre 1420, die gegen König Sigismund scharf orientiert sind (beide sind ausser der Bautzener Handschrift erhalten), kann man nachweisbar informative Funktion zuerkennen: beide waren für die ausserböhmisches Welt bestimmt und begründeten, warum Sigismund als König in Böhmen unannehmbar ist. Ihre Uebersetzung und Umformung ist mit Verwandlung ihrer Funktion verbunden: vor der Schlacht um die Prager Burg Vyšehrad dienten sie als Werbemittel für die hussitischen Forderungen und Ideen. In der Mitte zwischen den Vorlagen (Juli 1420) und den Umarbeitungen (September 1420) steht die prosaische und im ganzen getreue Uebersetzung, welche den Charakter eines Hilfsmittels der inhaltlichen Umstellung und der formalen Umformung aufweist. In der Handschrift ist auch die umfangreiche Dichtung Der Streit Prags mit Kuttenberg (Hádání Prahy s Kutnou Horou) eingetragen. Bei ihr handelt es sich wieder und deutliche funktionelle Umwandlung: nach der siegreichen Schlacht wird hier das Programm der siegreichen Hussiten verteidigt und dadurch empfohlen und propagiert. Alle tschechischen Bearbeitungen kann man höchstwahrscheinlich einem einzigen Dichter zuschreiben.

